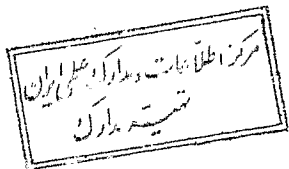

۱۳۷۸ / ۱ / ۲۰

پژوهشکده فرهنگ ایران

۱۳۷۸ / ۱ / ۲۰

پایان نامه فوق لیسانس

موضوع

صور خیال در هفت پیکر نظامی

سال تحصیلی ۵۵-۵۶

نگارش ارژنگ مددی

۳۳۷۵/۲

۱-۷

مقدمه

۸

تشبیه

۹-۱۴

مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران
تمت مدرک

تشبیه از نظر ارگان

۱۵

عناصر سازنده تشبیه

۱۵-۳۲

عناصر سازنده مفهوم

۳۳-۴۵

عناصر سازنده تشبیه

۴۶-۵۱

وجه تشبیه

۵۱-۵۲

آمیختگی حواس

۵۳-۵۶

تشبیه فشرده

۵۷-۷۰

استعاره

۷۱-۷۵

تثبیل

۷۶-

مجاز

۷۷

تثقیص

۷۷-۷۹

تثقیص فشرده

۷۹-۸۲

تثقیص کثرت

۸۳-۸۵

کنایه

۸۶-۸۹

اغراق

۹۰-۹۵

هماهنگی عاطفه و تصویر

به نام خداوند بخشنده مهربان

هقدّم

حکیم جمال الدین ابو محمد الیاس بن یوسف بن زکی بن مؤید نظامی گنجه‌بی از استادان

بزرگ و از ارکان شعر فارسی است... مولد شاعر را همه تذکره نویسان گنجه دانسته‌اند

تاریخ ولادت او معلوم نیست لکن با دقت در بعضی از اشعار او میتوان آنرا حدود سال ۵۳۰

دانست. «تاریخ وفات نظامی هم بصورت‌های گوناگون ذکر شده است» اما سال ۶۱۴

صحیح‌تر به نظر میرسد. «دفن نظامی در گنجه تا اواسط عهد قاجاری باقی بود، بعد از آن

رو بویرانی نهاد تا باز بوسیله دولت محلی آذربایجان شوروی معرفت شد».

نظامی غیر از دیوانی که حدود ابیات آنرا دولتشاه بیست هزار بیت نوشته و اکنون بقدری

از آن در دست است، که مرحوم وحید دستگردی بنام گنجینه گنجوی فراهم آورده و علاوه بر آن

هم ابیات کثیری در جنگ‌های قدیم بنظر رسیده و پنج ششوی مشهور بنام پنج گنج دارد که آنها

را عاده نخست نظامی میگویند. این پنج ششوی عبارتند از:

۱- مخزن الاسرار که مشتمل بر حدود ۲۲۹۰ بیت است « در بحر سیرج که شاعر آنرا بنام

فخرالدین بهرامشاه بن داود پادشاه اوزنگان... نامیده. این تنزی در حدود سال ۵۷۰ هجری قمری ختم شده

۲- نسر و شیرین. این منظومه را نظامی بسال ۵۷۶ هجری پایان برده... نسر و شیرین در ۶۵

بیت به بحر هزج مدس مقصوره و مخدوف است و راجع بر امثال و تشبیهات نسر و شیرین است

سافته و به آدابک تفسیر الدین محمد جهان پهلوان ایلدگز تقدیم شده... »

۳: لیلی و مجنون که نظامی آنرا در سال ۵۱۴ هجری بنام سروان ابوالنظر احسان بن-

منوچهر سافته است. لیلی و مجنون را نظامی در چهار دفتر و هفتصد بیت... سرود

۴- اسکندرنامه: این کتاب مجموعاً در ۱۰۵۰۰ بیت و شامل دو قسمت است که نظامی

قسمت نخستین را « شرفنامه » و دومین را « اقبالنامه » نامیده است. « کتاب شرفنامه را

نظامی بنام آدابک اعظم نصره الدین ابوبکر بن محمد جهان پهلوان از آدابکان آذربایجان

در آورده... و در نسخه اسکندرنامه قسمت اقبالنامه مصنف بنام آدابک اعظم الدین ابوالفتح

مسعود پسر نورالدین ارسلان صاحب موهل... »

۵ - پنجمین شئوی از هفتم نظامی که بررسی صورت خیال در آن اساس کار این رباعی است "بهرام نامه یا هفت پیکر یا هفت گنبد است که شاعر بسال ۵۹۳ بنام علاء الدین کرب ارسلان پادشاه مراغه در ۵۱۳۶ بیت ساقی و بوی تقویم دانسته است. این منظومه مابعد است بدات ن بهرام گورد (بهرام پنجم ساسانی ۴۲۰ - ۴۳۸ میلادی) که از قصص معروف دوره ساسانی بوده است. درین منظومه نخست نظامی شرحی از سرگذشت بهرام را در کودکی و جوانی تا وصول به سلطنت و کارهای بنام او آورده و آنگاه بدات ن او با هفت دختر از پادشاهان هفت اعلیم اشاره کرده است که برای هر یک گنبدی بزرگی خاص ساخته بود و هر روز از هفتم مهسان یکی از آنان آورده قصد بی از هر یک شنیده است. این هفت دانتان که نظامی از زبان هفت عروس عساری آورده حکایات غریب و لطیفی است که هر یک منظومه خاصی شمرده شود بعد ازین داستانها نظامی از پیرسانی کار ملک پراثر حضرت بهرام از کارها و جمله

ملک چین بایران و داستان ظلمهای وزیر و انقباه بهرام و سرگذشت او را تا آنجا

میاورد که در دنبال گور بفاری رفت و دیگر باز نگشت»^۱

شعری اخیراً درین رساله هم بجای نام مشهورتر آن یعنی «هفت پیکر» نامیده ایم.

با توجه به سال انجام این شعری معلوم است که صور خیال آن متعلق به اواخر قرن ششم است.

آنچه را که ما اینجا صورت خیالی نامیم ترجمه کلمه فرنگی «Image»^۲ است. صورت خیال را

گاه به اختصار تصویر نامیده ایم. هفت پیکر مرثیه از تصویر است درین کتاب علاوه بر صور گوناگون

خیال مانند تشبیه و استعاره و مجاز و کنایه که مباحث اصلی صور خیال را تشکیل میدهند مقدار مقننهای آنرا

که جزء مباحث بدیع است و با توسعه مفهوم صور خیال آنرا نیز می توانیم در شمار صور خیال بیاوریم

وجود دارد. اگر تمثیل را که شایسته تشبیه است جزء تشبیه به حساب آوریم آنگاه

در هفت پیکر تشبیه بیش از تصویرهای دیگر به کار رفته است و در بیضورت

۱- ص ۷۹۱ تا ۸۰۵ جلد دوم تاریخ ادبیات صفا - ۲- برای توضیح بیشتر به صور خیال در شعر فارسی

استعاره و مجاز و شخص و کنایه از نظر کلیت در درجه دوم اهمیت قرار میگیرند ولی
اگر تمثیل را تصویر می داند گانه به حساب آوریم آنگاه تقریباً تمام تصاویر یاد شده
از نظر کلیت بطور مساعدی به کار رفته اند اما در صورت اغراق ازین نظر بعد از تصاویر
دیگر قرار داروه درست است که هفت بگیر از نظر تصاویر غنی است اما هنر نظامی
در این است که گاه برای یک موضوع تصاویر متنوع و در عین حال پیکر و تازه ارائه می دهد

که هنگامی از توانائی تمثیل او است (مثلاً بجائی تصاویر زیبایی زیر را از آتش ارائه می دهد:

آتشی ز و نشاط را پستی	کان گوگرد سرخ زردشتی
خونی از جوشش منعقد گشته	پرنیانی بخون در آغشته
فندقه رنگ داده عنابش	گشته مشرف سوده سیابش
سرخ پویی دل از میا گنده	بدلش نار دانه آگنده
کهربائی ز قیر کرده خضاب	آفتابی ز مشک بسته نقاب

طلسمی گشته از نواله نور	لاله رسته از کلام حور
ترکی از اصل رومیان نیست	قره العین هندوان لفتش
مشعل یونس و چراغ کلم	بزم عیسی و باغ ابراهیم
شوشه دی ز کال مشکین رنگ	گرد آتش چو گرد آینه زنگ
آن سه رنگ و این عقیق صفات	کان یاقوت بود در طلعات
گوهرش داده دیده را قوت	زرد و سرخ و کبود چون یاقوت
نوع عروسی، شراره زیور او	عنبرینه ز کال در بر او

ص ۸۵-۱۳۷

ایجاز در تصویر، یکی دیگر از خصوصیات هنر شاعری نظامی در هفت ایجاز است
 که در تصویر به کار برده است بدین معنی که مثلاً در بیت تصویر هست که ذهن
 خواننده بطور طبیعی و بی تکلف آنرا درمی یابد اما در کنار این تصویر تصاویر

دگیری وجود دارد که برای دریافت آن به تامل و دقت نیاز است . در بیت زیر :

برزد لژ پای پرتا ووسی   ماه بر سر چو عهد کا ووسی

ذهن خواننده تحت متوجه تصویری می شود که در آن سم اسب (براق) که در

هنگام حرکتش به نزدیک سوارش رسیده به ماهی که به عهد کا ووسی لقب بوده

تعبیر شده است اما با کمی تامل متوجه می شود که پایی اسب نیز به پرتا ووسی لقب شده است

تشیبه

تشیبه عبارت از آنست که در معنی یا حکمی از معانی و احکام پیوسته را برای چیز دیگر ثابت کنیم مثل اثبات تشبیهت تشبیه برای مردمان
تشیبه دارای چهار رکن است که عبارتند از: تشبیه، منشبه به، وجه تشبه و ادوات تشبیه.
دو رکن منشبه و منشبه به را هر دو تشبیه می گویند.

در هفت پیکر تشبیه یکی از انواع مهم تصویر است که از آن استفاده فراوانی شده است. در هفت تشبیه این رساله موارد زیر مورد بررسی قرار گرفته است.

۱- تشبیه از نظر ارکان آن

۲- از نظر عناصر سازنده تشبیه و منشبه به

۳- از نظر وجه تشبیه که با چه معنی در یافت می شود و نیز از این نظر که یک یا اچنانا
دو یا چند معنی در یافت آن سهیم است همچنین از این نظر که آیا در دریافت وجه تشبیه
آنها تغییری می آید یا نه؟

۱- صور و خیال

تشیبه از نظر ارکان

اگر در تشبیه هر چهار رکن یعنی: تشبیه، وجه تشبیه، اادات تشبیه ذکر شده باشد تشبیه را چهار رکنی می نامیم مانند:

آسمان بر سرم فسون خوانده   من معلق چو آسمان مانده (۱۵۶/۸)

و اگر یکی از دو رکن وجه تشبیه یا اادات تشبیه حذف شده باشد تشبیه را سه رکنی می نامیم مانند: ساق چون تیر غازیان بقیاس گوش نغز کشیده چون الداس (۷۲/۹)

و در صورتیکه هر دو رکن وجه تشبیه و اادات تشبیه حذف شده باشد تشبیه را دو رکنی می نامیم مانند: گوهر آینه ست سینه تو   آب حیوان در آینه تو (۳۱/۷)

۱- تشبیحات چهار رکنی:

بر هیونی چو شیر زنجیری (۱۲/۱۳)	او خرامان چو باد شگبیری
سر بر آرز آب چون ماهی (۳۶/۴)	چون بری نام هر کرا خواهی
خازن گنج خانه عیب است (?)	سخنی او چو روح بی عیب است
که زمینی نرم سوز خون چو گلبر (۱۲۵/۱۵)	گشت چندان از آن سپاه بر
مع چو پروانه خرقة باز بر او (۱۳۹/۷)	ز نذر دست نغمه ساز بر او

مقره در سماع کرم شده	دل زگرمی چو موم نرم شده (۱۴۰/۶)
شیده نامی بروشنی چون گیسو	لقش پیرای هر سیاه و سپید (۱۴۱/۱۱)
چونکه دیدم به مهر خود را نش	اوقاتم چو زلف در پایش (۱۶۴/۷)
سر بر آوردم از عماری خواب	بشستم چو سبزه بر لب آب (۱۶۷/۱۶)
روزی از روزهای درمهای	چون شب تیره به کواهی (۱۲۴/۱۰)

و ازین قبیل است: ۱۰/۲ - ۱۲/۱۳ - ۱۵/۲ - ۱۸/۱۸ - ۲۷/۸ - ۲۸/۹
 ۱۰/۶ - ۱۶/۱۱ - ۱۸/۴ - ۲۱/۱ - ۲۴/۴ - ۲۴/۶ - ۲۵/۷
 ۲۶/۱ - ۲۶/۶ - ۲۶/۷ - ۳۵/۱ - ۳۸/۹ - ۴۰/۹ - ۴۰/۱۱
 ۴۲/۲ - ۴۳/۱ - ۴۳/۶ - ۴۴/۹ - ۴۵/۱۰ - ۴۶/۱ - ۴۶/۲
 ۴۷/۱ - ۴۸/۱۰ - ۵۰/۵ - ۵۱/۱۱ - ۵۱/۱۲ - ۵۲/۱ - ۵۳/۵
 ۵۴/۹ - ۵۴/۱۰ - ۵۶/۱ - ۵۷/۱۰ - ۵۸/۳ - ۵۸/۵
 ۶۰/۱۰ - ۶۰/۱۱ - ۶۰/۱۲ - ۶۱/۲ - ۶۱/۳ - ۶۱/۴ - ۶۲/۶
 ۶۲/۱۰ - ۶۴/۱ - ۶۴/۲ - ۶۴/۷ - ۶۴/۸ - ۶۵/۴
 ۶۷/۵ - ۶۹/۶ - ۷۰/۹ - ۷۳/۵ - ۷۳/۸ - ۷۴/۴
 ۷۴/۵ - ۷۵/۵ - ۷۵/۸ - ۷۶/۳ - ۷۶/۴ - ۷۸/۲
 ۷۸/۴ - ۷۸/۹ - ۸۰/۱۳ - ۸۲/۸ - ۸۳/۴ - ۸۳/۸
 ۸۴/۱۶ - ۸۵/۴ - ۸۷/۱۴ - ۹۴/۵ - ۹۸/۶ - ۹۹/۶

1.1/0 - 1.0/1 - 1.2/0 - 1.2/2 - 1.2/1
115/3 - 110/4 - 112/1 - 11.12 - 11.9 - 1.1/5
120/13 - 120/12 - 120/14 - 122/9 - 122/15 - 121/15
122/11 - 122/8 - 121/13 - 121/11 - 121/10 - 121/12
129/0 - 121/13 - 120/11 - 120/17 - 120/0 - 120/14
102/5 - 102/0 - 101/0 - 101/3 - 129/10 - 129/5
101/5 - 107/1 - 100/3 - 100/2 - 102/13 - 102/15
122/2 - 122/5 - 122/3 - 121/5 - 121/10 - 120/0
122/10 - 122/3 - 12.13 - 122/11 - 122/13 - 120/2
122/3 - 122/0 - 121/9 - 122/10 - 122/0 - 122/2 - 122/10
122/15 - 122/9 - 122/11 - 122/10 - 122/5 - 122/13
122/0 - 122/15 - 122/9 - 122/11 - 122/13 - 122/10
122/12 - 122/9 - 122/13 - 122/11 - 122/13 - 122/11
122/0 - 122/10 - 122/9 - 122/11 - 122/13 - 122/11

۲۶۱/۲ - ۲۶۱/۴ - ۲۶۳/۴ - ۲۶۳/۵ - ۲۶۶/۶ - ۲۶۸/۱۲
 ۲۷۴/۱۰ - ۲۷۵/۴ - ۲۷۸/۶ - ۲۷۸/۷ - ۲۷۹/۴ - ۲۸۳/۳
 ۲۸۴/۱ - ۲۸۶/۷ - ۲۹۷/۲ - ۳۰۰/۳ - ۳۰۵/۳ - ۳۰۹/۷ - ۳۱۰/۴
 ۳۱۸/۹ - ۳۱۹/۴ - ۳۲۷/۲ - ۳۲۷/۳ - ۳۳۴/۱ - ۳۳۶/۹
 ۳۳۷/۱۲ - ۳۴۴/۱ - ۳۵۲/۴ - ۳۵۳/۶ - ۳۵۳/۹ - ۳۶۴/۴ - ۳۶۷/۳
 ۲۹/۶ - ۴۰/۶ - ۷۷/۱۱ - ۱۳۰/۴ - ۱۳۵/۱۳

۲ تشبیهات سه رکنی :

کاوه و میوه‌های بو باغ بنت (۳۲۸)	درد زینتی درخت بیدگت
آفتابش درون و ماه برون (۶۴/۴)	کوشکی دیدگرده چون گردون
خز خلاش نه در جهان گابی (۷۴/۶)	دهنی چون دهانه خاری
چشم پیشنده زو جواهر اسخ (۷۷/۱۳)	خانه‌ای دیدیون خزانه گنج
کوهی زارده را بر آرد کرد (۸۰/۶)	نشیری با او پیوست بود به نبرد
چست و چابک به عمر گابی شاه (۱۰۸/۳)	داشت با خود کنیز گلی چون ماه
از شراب و لیلیاب و نقل و بخورد (۱۱۴/۷)	محاسنی را است کن چو روضه شور
نرم و نازک چو خرد تا قلم شاه (۱۱۶/۳)	طرفه آن ز دیده خنجر است چو ماه